

GENEL VE BÖLGESEL SOSYO-EKONOMİK GELİŞMENİN ALTYAPI
TEORİSİ İLE AÇIKLANIŞI VE YAPISAL ANALİZLERİ
(Sosyo-Ekonomik Gelişme Teorisi İçin Prelüd)

Hüsnü ERKAN(*)

S U M M A R Y

Socio-economic development is a kind of fact with multi-aspects and multi-dimensions. In the literature, its various aspects have been subject to partial analyses. In a more realistic development theory supported by empirical evidence, however, it is necessary that these partial explanations should be aggregated and the problem be approached with an appropriate new method. In this paper, we try to analyse development process through clarifying the major determinants of socio-economic development, which are natural infrastructure, social overhead capital, human capital and institutional infrastructure and taking into account their roles in determining the superstructural activities that aim at obtaining profit and utility and also their mutual and cumulative interrelations. At the same time, the structural analysis of the development process is performed by taking into consideration its functional, sectoral, locational, historical and temporal dimensions. Thus, we try to explain how one can make a comprehensive and an aggregated analysis of the socio-economic development process, based on a method covering cumulative and mutual interactions of the relevant determinants.

(*) Doç. Dr., D.E.Ü.İ.İ.B.F., İktisat Bölümü

GİRİŞ

Yapısal sorunlar, toplumların belli gelişme düzeylerinde daha çok önem kazanmaktadır. Özellikle geleneksel toplum yapısından, sanayi toplumuna geçiş döneminde ve sanayileşme sürecinin başlangıç aşamasında bulunan toplumlarda yapısal dönüşümleri gerçekleştirecek bölgesel gelişme politikaları ön plâna geçmektedir (Friedmann 1966, s. 6-8). Çünkü bölgesel gelişme süreci, önce belli bölgelerde başlamakta ve zamanla diğer bölgeleri sarmaktadır.

Ülkemiz gelişme ve sanayileşme sürecinde belli bir yol katederek, sanayi toplumuna dönüşüm aşamasına gelmiştir. Sanayi sektörünün sosyal hasıla içindeki payının % 25'in, imalât sanayiinin payının da % 20'nin üzerine çıkması bunu göstermektedir. Böylece ekonomi, sanayi toplumuna geçiş aşamasında bulunan her toplum gibi bölgesel dengesizlikler göstermektedir. Ekonomik faaliyet ve nüfus, belli bölgelerde yoğunlaşarak bölgesel gelişme olayını güncel bir sorun olarak su yüzüne çıkarmıştır. Bölgesel gelişme sorununun çözümü ve bölgesel gelişme sürecine ilişkin sosyo-ekonomik yasaların ortaya konması, bu sürecin bilimsel-teorik analizini zorunlu kılmaktadır. Gerek toplumun içinde bulunduğu gelişme aşamasına ilişkin yapısal sorunların çözümünde, gerekse genel gelişme sürecinin hızlandırılmasında, bölgesel gelişme teorisinin ortaya koyacağı ekonomi politikası araçlarından yararlanmak gerekmektedir.

Bu konuların analizi için, gerek genel sosyo-ekonomik gelişme sürecinin, gerekse bölgesel (mekânsal) gelişme sürecinin **yapısal analizlerinin** tanınması zorunludur. Bu makale bu alanlara açıklık getirmeye yöneliktir.

A. Büyüme-Kalkınma ve Gelişme Kavramları

Burada sosyo-ekonomik gelişme, büyüme kavramından daha kapsamlı, yani büyüme ile birlikte, bütün nitel ve nicel yapısal değişimleri birlikte içeren bir kavram olarak ele alınmaktadır. Kalkınma kavramı da, büyüme ile birlikte nitel ve nicel yapısal değişimleri kapsamaktadır. Fakat bu kavramla ekonomiler, gelişmişlik düzeyi açısından bir soyutlamaya konu olmakta ve sadece azgelişmiş ülke ve bölgeler için kullanılmaktadır. Oysa gerçek gelişme süreci, gelişmiş azgelişmiş her ülke veya bölgede, büyüme yanında nitel ve nicel unsurları da içeren yapısal değişimlerle birlikte gerçekleşmektedir. Ancak yapısal unsurların önem derecesi çeşitli gelişme aşamalarında farklılık göstermektedir. Bu nedenle gelişme kavramı, değinilen içerik farkına bağlı olarak, kalkınma kavramına tercih edilmektedir. Aksi durumda, azgelişmiş ülkeler ve bölgeler için kullanılan

kalkınma kavramının, yapısal unsurlar dikkate alındığı için, gelişmiş ülke ve bölgeleri de içerecek biçimde genişletilmesi sonucu doğmaktadır. Dar kapsamlı büyüme kavramı, gelişmiş ülke ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişme süreçlerini, nitel ve nicel yapısal değişimlerle birlikte kapsamaktan uzaktır. Kısacası gelişme kavramı, büyüme ve kalkınma kavramlarından daha kapsamlı olarak ele alınmaktadır. Gelişme kavramının kapsamı, nitel ve nicel yönlerden soyutlanırsa büyüme kavramına, aksine yalnızca gelişmişlik derecesi açısından soyutlanırsa, kalkınma kavramına ulaşmaktadır. Makalede, söz konusu kavramlar, değinilen kapsam farklarına uygun olarak kullanılmaktadır.

Bölgesel gelişme sürecinin analizinde, gelişme kavramının bu anlam ve kapsamına uymak için, teorik model yaklaşımlarında veriler çemberine atılan değişkenler, geniş anlamdaki doğal, maddi, personel ve kurumsal altyapı kavramları içinde kapsanarak analize dahil edilmektedir. Sosyo-ekonomik faaliyetlerin, olduğu «ortamı» yansıtan geniş anlamdaki altyapı kavramı, bölgesel gelişme sürecinin, ekonomik, sosyal, kültürel ve politik unsurlarının analize katılmasını sağlamaktadır. Bu anlamdaki altyapı teorisi Alman ekonomisti R. Jochimsen (1966), tarafından geliştirilerek genel gelişme sürecinin analizinde kullanılmıştır.

Doğal, maddi, personel ve kurumsal altyapının oluşturduğu ortam içinde gerçekleşen, doğrudan kâr, getiri ve fayda teminine yönelik ekonomik faaliyetler üstyapıyı oluşturmaktadır (M. Hiç, 1970). Bu durumda, özel birimlerin üretim ve tüketim süreçleri ekonomik faaliyetlerin üstyapısı içinde yer almaktadır. Fonksiyonel açıdan doğal, maddi, personel ve kurumsal olmak üzere dört grupta toplanan altyapı unsurları, üstyapının varlığı için ön koşul oluşturmaktadır. Bölgesel gelişme süreci, bu alandaki alt ve üstyapının karşılıklı etkileşim ilişkileri içinde gerçekleşmektedir. Alt ve üstyapı donatımları, bölgesel gelişme için zorunlu fakat, tek tek ele alındığında yetersiz, ancak; ikisi birden zorunlu ve yeterli koşulları oluşturmaktadır.

Alt ve üstyapının zaman ve mekân boyutları içinde gerçekleşen karşılıklı etkileşimleri, bölgesel gelişme sürecinin alt süreçleri olan sanayileşme, şehirleşme, teknik ilerleme, bütünleşme, yayılma, yoğunlaşma ve yığılma olaylarını yaratmaktadır.

B. SOSYO-EKONOMİK GELİŞME ve ALTYAPI TEORİSİ

I. Genel Sosyo-Ekonomik Gelişme Teorisi Olarak Altyapı Teorisi

1. Sosyo-Ekonomik Gelişme ve Gelişme Düzeyinin Belirlenmesi

Sosyo-ekonomik gelişme sürecinin açıklamasını, büyüme modelleri-

nin dar ve ideal yapılarının ötesinde arayan R. Jochimsen (1966), geleneksel ekonomi teorisinin veriler çemberine attığı unsurları da içeren bir teori geliştirmiştir. Zira gelişme olayının gerçekçi bir açıklaması, geleneksel teorik analizlerin veriler çemberine attığı değişkenlerin analize alınmasıyla mümkün olmaktadır. Sosyo-ekonomik gelişme sürecinin belirlenmesinde son derece önemli olan bu değişkenler, geniş anlamdaki altyapı (infrastruktur-infrastructure) kavramı ile kapsanmaktadır. Özde piyasa ekonomilerine ilişkin bir gelişme teorisi ortaya koyan Jochimsen, bu tür ekonomilerde piyasa sistemi dışında oluşan etkileri de analiz kapsamına almıştır. Ayrıca yazar (s. 4), merkezi plânlı ekonomilerin benzer alt-yapısal unsurlara dayandığını ve teorinin ulaştığı sonuçların kolaylıkla onlara da aktarılabilceğini vurgulamaktadır.

Konunun bu şekilde ele alınması, sosyo-ekonomik gelişme sürecinin ölçülmesinde, millî gelir yanında bütünleşme derecesinin (intergrations-grad) ikinci bir gösterge olarak seçilmesini zorunlu kılmıştır. Bu iki temel gösterge birlikte, bir ekonominin gelişme seviyesini belirlemektedir.

Çalışan işgücü başına düşen faktör fiyatlarıyla net sosyal hasıla, ekonomik faaliyetin seviyesini vermektedir. Bunun yanında homojen ve hareketli faktörlere ödenen fiyatların bölgesel, sektörel ve işletme büyüklüklerine göre gösterdiği sapmalar da, ekonomik faaliyetin bütünleşme derecesi olarak tanımlanmaktadır. Faktör fiyatlarındaki sıfır sapma, bütünleşme derecesinin 1 olduğu «tam bütünleşmeyi» vermektedir (Jochimsen 1966, s. 14-15 ve 87-99). Böylece bir ülkenin sosyo-ekonomik gelişme düzeyi, ekonomik faaliyetin seviyesiyle ekonomik faaliyetin bütünleşme dereceleri tarafından ve birlikte belirlenmektedir. Bunlardan ilki, ekonomide (çalışanlar başına) üretim düzeyini; ikincisi ise çeşitli ekonomik birimler ve kurumlar arasındaki uyumu ve fonksiyonel işlerliği yansıtmaktadır.

Ekonomik faaliyetin seviyesi ve bütünleşme derecesi, sosyo-ekonomik gelişme süreci içinde farklı yönlerde gelişebilirler; yani biri artarken, diğeri aynı kalabilir, artabilir veya azalabilir. Bu farklılaşmış gelişme, biri azalırken veya sabit kalırken de geçerlidir. Göstergelerin aynı veya farklı değişme yönleri, bu değişmelerin gerisinde yatan etkenlerce belirlenmektedir. Bu etkenler ise, ekonominin temel donatımı olan altyapıda içerilen unsurlar tarafından yaratılmaktadır. Bunların belirlenebilmesi için, altyapı donatımının kapsamlı bir tanımının ve fonksiyonel analizinin yapılması gerekli olmaktadır. Bu amaçla altyapı, işbölümünün olduğu bir toplumda, ekonomik birimlerin hizmetinde olan, faktör gelirlerini benzer fa-

aliyetler için eşitleyerek, amaca uygun kaynak dağılımını ve ekonomide mümkün olan en yüksek gelir düzeyine ulaşmayı sağlayan ekonominin tüm maddî, kurumsal ve personel donatım ve teçhizat toplamı olarak tanımlanmaktadır. (Jochimsen 1966, s. 100, Jochimsen - Gustalson, 1970; s. 13-18-35). Geniş kapsamlı bu tanımla, bir yandan ekonomi ve diğer sosyal bilimlerdeki (Örneğin «Sosyal altyapı için bkz. Behrendt, 1969) altyapı kavramlarının bir sentezi, diğer yandan da sorunun fonksiyonel analizi amaçlanmaktadır. Fonksiyonel açıdan bu üç alt grup arasında sıkı tamamlayıcılık ilişkileri söz konusudur. Yani birindeki yetersizlik, diğerlerini de olumsuz yönde etkilemektedir.

2. Altyapı Türleri

Maddî altyapı, ekonomik literatürde yaygın olarak kullanılan sosyal sabit sermaye ile eşanlamlıdır (Bkz. Tinbergen, 1962, s. 17; Hirschman 1975, s. 76-9). Bu kavramlardan, bir ekonominin enerji, yol, ulaşım, haberleşme, alanlarındaki bütün yatırım, donatım ve işletme araçlarıyla, doğal kaynakların ve ulaşım yollarının korunması; ayrıca kamu yönetimi, eğitim, araştırma, sağlık ve sosyal hizmetler için gerekli bina ve donatım anlaşılmaktadır. Böylece bir ekonominin toplam fiziki sermaye stoklarından, mal ve hizmet üretiminde genellikle ön hizmetler olarak üretime girerek yararlanılan bölümü maddî altyapı oluşturmaktadır (Jochimsen, 1966, s. 103-5). Ekonominin toplam fiziki sermayesinin geri kalan bölümü de, doğrudan verimli, kârlılığa yönelik sermayeyi, yani üstyapıyı oluşturmaktadır (Tinbergen, 1962, s. 17; Hirschman, 1975, s. 76-79; Hiç, 1970, s. 69-70). Maddî altyapı ekonomik faaliyetin seviye ve bütünleşme derecesine, hem doğrudan doğruya, hem de dolaylı olarak etki etmektedir. Aynı zamanda, ön hizmetler olarak bir yandan toplumdaki işbölümü ve teknolojik gelişme düzeyinin, diğer yandan da, coğrafik alan olarak ekonominin genişliğinin bir fonksiyonudur. Maddî altyapı alanında yapılan harcamalar yatırım özelliği göstermektedir.

Kurumsal altyapı, bir toplumda ekonomik birimlerin faaliyet plânlarının hazırlanması, karara bağlanması, uygulanması ve kontrolü için genel çerçeveyi oluşturan, zaman içinde yerleşmiş ve geliştirilmiş olan norm, örgütlenme biçimleri ve yöntemleri kapsamaktadır (Jochimsen 1966, s. 117-132). Böylece ekonominin idari örgütlenmesi, hukuk ve sosyal düzeni ile kişilerin alışkanlıkları, davranışları, düşünce yöntemleri ve temel toplumsal değer yargıları (özgürlük-adalet-eşitlik) kurumsal altyapıyı oluşturmaktadır. Kurumsal altyapı, yürürlükteki ekonomik sisteme işlerlik sağlayacak biçimde ve onunla uyumlu olarak geliştirilip yaratılmalıdır. Ancak bu sayede ekonominin mevcut potansiyeli değerlendirilerek

ideal gelişme ile fiili gelişme düzeyleri arasındaki farkın en aza indirilmesi sağlanmaktadır. Kurumsal altyapıyı oluşturan unsurlar, ekonomik faaliyetin seviye ve özellikle de bütünleşme derecesini belirlemektedir. Bu yöndeki etkileri çoğukez personel altyapı ile birlikte ortaya çıkmaktadır.

Sosyo-ekonomik gelişmenin insan unsurunu kapsayan **personel altyapı**, beşeri sermaye olarak da bilinmektedir. Bu kavramdan, «işbölümüne dayanan bir ekonomide, sayı ve özellikleri açısından kişilerin ekonomik faaliyetin seviyesi ve bütünleşme derecesine katkıları yönündeki yetenekleri» (Jochimsen, 1966, s. 133-45) anlaşılmaktadır. Sosyo-ekonomik gelişmede insan unsuru, girişimcilik, uzmanlaşmış işgücü, teknikerlik ve vasıfsız işçilik ile yöneticilik, eğitimcilik, örgütsel ve teknik gelişme için araştırma, geliştirme, plânlama ve ekonomi politikası alanındaki uğraşları ve fonksiyonları kapsamaktadır. Eğitim ve sağlık ekonomisinin konusunu oluşturan personel altyapıya yönelik harcamalar, toplum açısından yatırım, fakat bireyler için tüketim özelliği göstermektedir.

Gelişme süreci içinde bu fonksiyonların daha nitelikli insan gücü ile gerçekleştirilmesi, aynı zamanda kişilerin toplumsal değer ve norm sistemlerinin daha çok homojenleşmesi ve dolayısıyla sosyal bütünleşmenin artması yönünde etkili olmaktadır. Bunlarla birlikte kişilerin yalnızca tüketim tercihleri değil, aynı zamanda diğer altyapı unsurlarına dayanan boş zaman değerlendirmesi ve konut tercihleri gibi, davranma ve tercihlerinde de değişimler olmaktadır. Bu durum, kurumsal altyapı ile personel altyapı arasındaki sıkı ilişkiyi yansıtmaktadır. Personel altyapı, eğitim, öğretim, araştırma ve uzmanlaşma süreçleri içinde oluşturulup, yaratılmaktadır. Bu süreçler içinde aynı anda, kurumsal altyapı olarak temel norm ve değer sistemleri ve örgütlenme biçimleri oluşmaktadır.

3. Altyapının Temel Özellikleri

Maddî, kurumsal ve personel altyapı bütünü, sosyo-ekonomik sürecin çeşitli yönlerini kapsadığı için heterojen bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla bunların hepsi için aynı anda geçerli ortak özellikler belirlemek yerine, herbirinin kendine özgü özellikleri olduğu görülmektedir. Buna rağmen, altyapının gelişme süreci içinde ortaya çıkan temel özellikleri söz konusudur (Bkz. Jochimsen ve Gustafsson, 1970, s. 1321-23) :

— Altyapı, ekonomik faaliyetlerin olduğu ortam ve temel çevredir. Bu yüzden sosyo-ekonomik gelişmenin ön koşuludur.

— Altyapı mal ve hizmetleri genellikle, kamusal mal ve hizmetlerdir. İlke olarak herkesin yararlanmasına açıktır.

— Altyapı yatırımları, «bölünmez» büyük birimlerdir. Bunların olgunlaşma ve yararlanma süreleri uzundur. Bu yatırımların verimliliği, daha çok dolaylı olduğu ve uzun dönemde ortaya çıktığı için kısa dönem sermaye-hasıla katsayıları yüksektir.

— Altyapı yatırımları parasal ve teknolojik dışsal ekonomiler yaratırlar.

— Altyapı alanında piyasa sistemi işlerliliğini yitirdiği için kamusal birimlerin kararlarına bağlı olarak oluşurlar ve kamu tarafından finanse edilirler.

— Altyapı genellikle ihracat ve ithalâta konu olmadığı için her toplum kendisi bizzat yaratmak durumundadır.

4. Altyapı ve Gelişme Sürecindeki Fonksiyonları

Bu özellikleriyle maddî, kurumsal ve personel altyapı, hem ekonomik faaliyetin seviyesini, hem de bütünleşme derecesini belirleyen unsurları içermektedir. Bu nedenle gelişme sürecinin belirlenmesinde, altyapı donatımı ile bu donatımda ortaya çıkan değişimler önem kazanmaktadır. Geniş anlamı ile altyapı, geleneksel ekonomi teorisinin ilgi alanı dışında kalmıştır. Teorik analizlerde bu unsurlar, veriler çemberine atılarak sosyo-ekonomik altyapının ideal olarak varlığı kabul edilmiştir. Bu sayede yalnızca veriler çemberinin oluşturduğu ortam içinde kalan salt ekonomik ilişkiler inceleme konusu yapılmıştır. İdeal bir altyapı içindeki teorik bir sistemde, ekonominin bütünleşme derecesi 1'dir ve ekonomik faaliyetin seviyesi de mümkün olan en yüksek düzeyine erişmiştir. Yani ekonominin potansiyel olanaklarından tam yararlanılarak gelişme mümkün olan en yüksek (optimal) düzeyine ulaşmıştır. Fakat gerçek gelişme sürecinde, her ekonominin fiili altyapı donatımı belli ölçüler içinde ideal olmaktan uzaktır. Dolayısıyla bir ekonominin gelişme düzeyi, yani ekonomik faaliyetin seviye ve bütünleşme derecesi, fiili altyapı donatımına bağlı olarak belirlenmektedir. Maddî, personel ve kurumsal altyapı donatımının belli bir andaki nicel ve nitel durumu ise tarihi gelişme süreci içinde oluşmuştur. Bu yüzden her ekonomi, gelecekteki sosyo-ekonomik gelişmesine, belli bir andaki tarihi altyapı donatımına bağlı olarak yön vermek durumundadır.

Bir ekonominin mevcut ekonomik gelişme düzeyi, faktör donatımı, işbölümü, yürürlükteki yasa ve değer yargular sistemi ile bunlar üzerine

kurulmuş ekonomik birimler arası ilişki ağında kendini yansıtmaktadır. Bu yüzden, bir ekonomi için gerekli olan altyapı donatımı, o ekonominin gelişme düzeyine bağlıdır. Fakat aynı zamanda ekonominin gelişme düzeyi de, mevcut altyapı donatımı tarafından belirlenmektedir. Böylece sosyo-ekonomik altyapı donatımı ile gelişme düzeyi arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi söz konusudur. Bu nedenle sosyo-ekonomik gelişme sürecinde altyapı donatımındaki nicel ve nitel değişimler, kalkınma süreç ve politikasının stratejik bir unsuru olarak ortaya çıkmaktadır.

Altyapı ve gelişme seviyesi arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisine bağlı olarak, ekonomik faaliyetin seviye ve bütünleşme derecesinin zaman süreci içindeki gelişimi ve hangi yönde değişeceği belirlenebilmektedir. Bu iki değişken ekonominin altyapı donatımına bağlı olarak belli gelişme tipleri ortaya koymaktadır. Maddî, personel ve kurumsal altyapı donatımının nicel ve nitel yönleriyle bölgesel ve sektörel açıdan son derece yetersiz olduğu bir gelişme aşamasında ekonomi, «quazi stagnasyon» denilen statik bir yapı göstermektedir. Bu aşamada, altyapı donatımının yetersiz olması nedeniyle ekonomik faaliyetin seviye ve bütünleşme derecesi de son derece düşüktür. Ekonomi bölgesel ve sektörel olduğu kadar, sosyal ve politik açıdan da bütünleşmemiştir. Mal ve faktör hareketleri, altyapı donatımının yetersizliğine bağlı olarak son derece sınırlıdır. Aynı nedenle mal ve faktör piyasalarının bütünleşmesi de gerçekleşmemiştir. Böyle bir ekonomide genellikle, «piyasa için üretim» yerine «geçimlik üretim» söz konusudur. Bu durumda ekonomi, nüfusun asgari temel ihtiyaçlarını karşılama sorunuyla yüzyüzedir. Quazi-stagnasyon, çeşitli «kırsal döngüler» içeren, az gelişmiş ülkelerin içinde bulunduğu gelişme aşamasını açıklamaktadır. Maddî, personel ve kurumsal altyapı donatımındaki yetersizlikler, ekonomideki kısır döngüleri kırıp, kendi kendini besleyen bir gelişme aşamasına geçişi önlemektedir. Bu yapıdaki gelişme süreci içinde, gelişmeyi olumlu ve olumsuz yönde etkileyen güçler dengelenmektedir. Bunlara bağlı olarak, ekonomik faaliyetin seviye ve bütünleşme dereceleri, düşük düzeyde aynı kalmakta ve olumlu yönde bir gelişme gösterememektedir. Bu aşamayı geride bırakabilmek için, üst yapı yatırımları yanında, altyapı yatırımları ve özellikle personel altyapı önem kazanmaktadır. Bu gelişme aşamasına karşın, altyapı donatımının nicel ve nitel olarak belli bölgelerde oluşması, bir gelişme sürecini başlatmaktadır. Fakat gelişme ekonominin bütününde değil, yalnız belli bölgelerinde yoğunlaşmakta ve diğer kesimler bu gelişme sürecinin dışında kalmaktadır. Böylece ekonomi bu yapıyla **ikili (dual) ekonomik gelişme aşamasına** girmektedir. Bu gelişme aşamasında maddî, kurumsal ve personel altyapı donatımının bölgeden bölgeye farklılaşması her bölgenin kendi

çinde farklı büyüme hızı ve bütünleşme derecelerinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Farklılaşmaların büyüdüğü bu aşamada, ekonomik faaliyetin seviyesi artarken, bütünleşme derecesi ortalama olarak aynı kalmadığı gibi, düşme de gösterebilmektedir. Böylece bu iki değişken, altyapıdaki farklılaşmaya bağlı olarak, farklı yönlerde gelişebilmektedirler. Bu aşamada çeşitli sektör ve bölgelerde oluşan teknolojik ve örgütsel yeniliklerde olduğu kadar, sosyal alanda, örneğin işgücü piyasalarında bölge, dil, din, ırk ve cinsiyetlere göre ayrıcalıkların belirginleştiği bir dönem yaşanmaktadır. Ekonomik gelişmenin bu aşamasında yapısal değişme ve dönüşümler hızlanmıştır. Maddî altyapının tüm bölgelere yeterince yayılmayı, kurumsal altyapı alanındaki boşluk, davranış ve değer yargılarındaki farklılaşmalar, kalifiye işgücünün gelişme bölgelerine akması gibi nedenler, sosyal ve ekonomik bütünleşmeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Fakat bütün bunlar bütünleşmeyi olumsuz yönde etkilese de, gelişme sürecine dinamizm kazandırmakta ve gelişme seviyesini yükseltmektedir. İkili gelişme aşamasında ekonominin gelişme potansiyelinden tam yararlanılmamaktadır. Bu tür kaynak kaybının önlenmesi için maddî, personel ve kurumsal altyapı donatımının bütün bölgelerde yaygınlaşmasını sağlayarak sosyo-ekonomik bütünleşmeyi gerçekleştirmek gerekmektedir.

Altyapı donatımının nicel ve nitel olarak ekonominin bütününde yeterli düzeye gelmesi, bölgesel farklılaşmaların azalması yönünde etki yapmaktadır. Bu arada gelişme seviyesinin sürekli artması devam etmektedir. Böylece temel iki göstergenin aynı yönde artması, gelişme sürecinin **kendi kendini yenileyen ve besleyen dinamik aşamaya geçişini** sağlamaktadır. Böylece yüksek gelir düzeyinde ekonomik bütünleşme de gerçekleşmektedir. Ekonomi üçüncü aşamada, zaman zaman durgunluk dönemlerine girebilirse de, bu durum «quazi stagnasyon»dan farklıdır. Bu tür durgunluklar, genellikle yapısal olmaktan çok, konjonktürel niteliktedir ve gelişme politikasında kısa dönemli istikrar politikalarını ilgilendirmektedir.

Ekonominin kendi kendini besleyen gelişme aşamasında, teknolojik ve örgütsel yenilikler, altyapı donatımının temel değişkenlerinden olan eğitim, araştırma ve gelişme uğraşlarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Teknolojik yenilik ve yapısal değişmelerin yayılma süreci sektörel, bölgesel ve firma büyüklükleri açısından faktör fiyatlarında farklılaşmaya, dolayısı ile faktör hareketlerine yol açmaktadır. Bu durum önce bütünleşme derecesinin düşmesi yönünde bir etki yaparken, yol açtığı faktör hareketliliği zamanla daha yüksek bir seviyede faktör fiyatlarının eşitlenmesi ve dolayısı ile bütünleşme yönünde etkiler yaratmaktadır. Böylece bütünleş-

me süresinin dinamiği daha sonraki gelişmelerin nedeni olarak ortaya çıkmaktadır.

Maddi, kurumsal ve personel altyapısının gelişme sürecindeki yeri ve bunların farklı gelişme tiplerinde oynadıkları fonksiyonlar, ekonominin altyapı donatımındaki nicel ve nitel değişmelerin gelişme sürecindeki önemini ortaya koymaktadır. Böylece altyapı unsurları uzun dönemli gelişme politikasının temel araçlarını vermektedir. Uzun dönemli yapısal değişim ve dönüşüm sürecinin temel değişkenleri olan altyapı unsurları, her ekonominin gelişme seviyesine göre plânlanmalıdır. Her ekonominin temel gelişme politikası, altyapı politika ve plânlamasını içermek zorundadır. Artan gelişme seviyesinin gerektirdiği altyapı donatımının gerçekleştirilmesi, gelişme sürecini darboğazlara girmeden, kesintisiz devamlılığını sağlamaktadır.

II. Genel Sosyo-Ekonomik Gelişme Teorisinin Bölgesel Gelişme İçin Önemi

S. Robinson (1972, s. 57) yazdığı bir makalede ekonomik gelişmenin genel teorisinin henüz geliştirilemediğini belirtmektedir. Bu tür bir teorisinin sosyo-ekonomik gelişme sürecinin çok boyutlu ve karmaşık içeriğini dikkate alarak, onun ampirik açıklamasını veren, gelişme sürecine ilişkin tahminlerde yararlı olabilecek, operasyonel bir gelişme teorisi olması gerekmektedir. Bu yönde yapılan çalışmalar içinde şimdiye kadar en başarılısı R. Jochimsen'in burada özetlenen genel gelişme sürecinin analizini veren eseridir. Bu alandaki boşluğu dolduracak önemli bir adım olarak görülen çalışma, övgü ile karşılanmıştır. H.K. Schneider (1972, s. 11-14), Jochimsen'in geliştirdiği teoriyi bu alandaki ilk ve önemli bir yaklaşım olarak görmektedir ve reel gelişme olayının teorik açıklamasında bir boşluğun doldurulmasına katkıda bulunduğunu belirtmektedir. J. Werner (1968, 421-25) ise, bu ilginç çalışmayı çözümün bizzat kendisi olmasa bile, çözüm için yaratıcı bir katkı olarak ele almaktadır. Jochimsen'in tanım ve analizleri F. Abb (1970, s. 488-89) tarafından, «ekonomi bilimindeki zor bir problemin açıklanmasına mükemmel bir giriş» olarak değerlendirilmektedir. Yine Zimmenmann (1969, s. 485-487), aynı çalışmayı, «genel ve ampirik içerikli ekonomik gelişme teorisi yönünde önemli bir adım» olarak görmekte, daha başka tezlerin geliştirilmesi için zengin bir kaynak olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir. B. Fritsch (1971, s. 314) ise, Jochimsen'in analizlerini, sosyo-ekonomik gelişme sürecinde, araştırma alanının ağırlık noktası olarak görmektedir; bu analizlerin, «nihayet bir yanda «tasvirici tarih» ve diğer yanda «boş kutular (empty boxes)» ikileminden çıkıp, son derece ilgi çekici bir araştırma yönünü gösterdiğini» vurgulamaktadır. Bütün bu değerlendirmelerin ışığında Jochimsen'in ge-

nel gelişme teorisi, gelişme ekonomisinde önemli bir aşama olarak görülmelidir. Çok boyutlu bir konu olan sosyo-ekonomik gelişme sürecinin temel unsurları bu sayede ortaya konmuş ve bu tür bir sorunun nasıl ele alınacağı belirlenmiştir. Gerçi, A. Lewis (1955), de aynı sorunu yıllar önce ele almış ve gelişme sürecinin sosyal, kültürel ve kurumsal yönlerini ayrı ayrı incelemiştir. Fakat Lewis sorunu genel bir teorik çerçeveden yoksun olarak tasvirici açıklamalarla ortaya koymuştur. Oysaki Hochimsen, aynı konuyu genel teorik ve sistematik bir çerçeve içinde sunmuştur. Teorik çerçeve sosyo-ekonomik gelişme sürecinin incelenmesinde önemli olan unsur ve araçları sistematik bir bütünlük içinde vermektedir. Bu unsur ve araçlar, bölgesel gelişme süreci için aynı derecede önemli gözükmektedir. Karmaşık bir sorun olan bölgesel gelişmenin açıklanmasına yeni unsur, araç ve çerçeve ile yeni bir yöntem ve yaklaşım getirecek niteliktedir. Böylece ayrı ayrı geliştirilmiş, birbirinden kopuk, kısmi açıklamalar getiren bölgesel büyüme ve kalkınma teorileri için temel ve genel bir çerçeve oluşturulmaktadır. Bu nedenle, bölgesel gelişme teorileriyle Jochimsen'in genel gelişme teorisinin sentezi bölgesel gelişme teorisinin daha anlamlı ve genel bir çerçeveye oturtulmasını sağlayacaktır.

Jochimsen'in analizleri yakından izlendiğinde, teorik açıklama aracı olarak, model teorisinin, mekanik nedensellik ilişkileri yerine, karmaşık sistemlerin analizinde **kümülatif nedensellik ilişkilerinden** yararlanıldığı görülmektedir. Böylece çalışmanın analiz yöntemi model teoriden ayrılmaktadır. Öncelikle, burada kümülatif nedensellik ilişkileri kısaca açıklanmaktadır.

C. GELİŞME VE BÖLGESEL GELİŞMEDE TEORİK AÇIKLAMA ARACI OLARAK KÜMÜLATİF NEDENSELLİK İLİŞKİLERİ

Geleneksel ekonomi biliminin temel analiz ve açıklama aracı, yani T. Kuhn'un (1962) deyimiyle temel paradigması, «denge»dir (Erkan 1980). Denge kavramı ekonomi bilimine klâsik mekanikten aktarılmıştır. Orada denge, Newton yasalarıyla belirlenmektedir. Newton mekaniğinde denge ve hareket, «nokta kütle» etkileyen kuvvetlerin sonucudur. Burada ortaya çıkan neden (etkileyen kuvvetler) ve sonuç (etki) 4 koşul altında gerçekleşmektedir. Bu neden sonuç ilişkileri, 1. değişmez ve tek düzeldir, yani belli nedenler hep belli sonuçlar yaratırlar, 2. aynı uzay parçasında, 3. belli bir zaman sürekliliği içerisinde ortaya çıkarlar ve 4. asimmetriktirler, yani nedenler sonucu yaratır ama, sonuç nedenleri yaratmaz (Nagel, 1971). Bu koşullara bağlı olarak ortaya çıkan klâsik neden-sonuç ilişkileri deterministtir. Bu yapıdaki mekanik sistemler kapalı bir

sistem oluştururlar. Yani bu sistemleri dıştan etkileyecek bir çevre söz konusu değildir. Geleneksel ekonomi bilimi klâsik mekaniğin bu analiz yöntemini benimsemiştir. Bu nedenle geleneksel ekonominin model teorileri de klâsik mekanikte olduğu gibi, determinist nedensellik ilişkilerine dayalı kapalı sistemler oluştururlar. Bu yüzden «mekanik sistemler» olarak da bilinirler (Hicks, 1980). Geleneksel ekonominin inceleme konularını denge aracıyla açıklaması yoğun eleştirilere konu olmaktadır. Zira denge analizleri, pür ekonomik ilişkileri basit sistemler içinde açıklarken, güncel sosyo-ekonomik sorunların çok boyutlu ve karmaşık yapısının analizinde yetersiz kalmaktadırlar (Baht, 1974). Aynı sorun büyüme teorisinde de ortaya çıkmıştır. Denge analizleri yapan büyüme modelleri gerçek ve karmaşık gelişme sürecinin açıklanmasında yetersiz kalmaktadır (Hahn ve Matthews, 1966). Bu yüzden gelişme sorununun büyüme modellerinin mekanik ve dar yapıları dışında ele alınması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Sosyo-ekonomik gelişme sürecinin çok boyutlu ve karmaşık yapısı içine girdikçe, denge analizlerinin yetersizliği daha da belirginleşmiştir. Bu nedenle gelişme sorunlarını tüm karmaşıklıkta içinde ele alan araştırmacılar analiz aracı olarak «denge» ve «mekanik nedensellik» ilişkileri yerine «dengesizlik»leri de dikkate alan «kümülatif nedensellik ilişkileri» ilkesine yönelmişlerdir.

Bu yaklaşımda sosyo-ekonomik gelişme, nedensellik ilişkilerinin yol açtığı kümülatif bir süreç olarak ele alınmakta ve bu süreci oluşturan unsurlar arasındaki nedensellik ilişkileri, karşılıklı-dönüştü bağımlılıklar (circular interdependencies) şeklinde ele alınmaktadır. Burada neden-sonuç ilişkileri, değişmez ve tekdüze değil, bütünü oluşturan çeşitli unsurlar arasındaki zaman ve mekân içinde gösterdikleri özelliklere göre farklı olmaktadır. Zaman ve mekân sürekliliği ortadan kalkmakta ve «karşılıklı etkileşim», «mekân-asimetrik» ilişkinin yerine geçmektedir. Böylece klâsik mekaniğin determinist nedensellik ilkesi için yukarıda belirtilen 4 zorunlu koşulun hepsi burada ortadan kalkmaktadır. Kümülatif nedensellik ilkesinde, süreci oluşturan elemanların birinde ortaya çıkan bir değişme, karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde tüm sisteme yansımakta, bundan etkilenen unsurlar, tekrar başlangıçtaki ilk elemanı etkileyerek (geri besleme-feedback) tüm sistemin belli bir yöndeki değişimini gittikçe artan bir şekilde (kümülatif olarak) hızlandırmaktadır. Birçok araştırmacı açıkça veya üstü kapalı olarak kümülatif nedensellik ilkesini, sosyo-ekonomik gelişme sürecinin analizlerinde teorik açıklama aracı olarak kullanmıştır. Malthus, Thünen, Marx, Veblen, Wicksel, Myrdal, Nurkse, Hirschmann ve Rostow bunlardan en tanınmış olanlarıdır (Bkz. Kapp, 1976). Bunlar içinde, kümülatif nedensellik ilkesini, denge ekonomisinin mekanik neden-

sellik ilkesi yerine ikâme edip, sosyo-ekonomik araştırmalarında teorik analiz aracı olarak sistematik şekilde açıkça kullanan Myrdal (1957, s. 23; 1968 s. 1843-71) olmuştur. Jochimsen'in yukarıda özetlenen çalışmasında da yine aynı ilke, analiz aracı olarak kullanılmıştır. Ayrıca yukarıda değinilen bölgesel kutuplaşma ve merkez-çevre modellerinin analizleri, özde kümülatif nedensellik ilkesine dayanan açıklamalardır. Yine yığılma ekonomilerine dayalı bölgesel gelişme teorilerinin açıklamaları, kümülatif ve karşılıklı-dönüştü nedensellik ilişkilerinden, çok açıkça olmasa da yararlanmaktadır. Günümüzün kurumsal (institutional) ekonomistleri, denge analizlerinin mekanik nedensellik ilişkilerini reddedip, onun yerine geçebilecek tek genel analiz aracı, yani temel paradigma olarak kümülatif süreçte karşılıklı-dönüştü nedensellik ilişkiler ilkesini görmektedir (Bkz. Kapp, 1976; Grucy, 1978). W. Kapp (1976) bu ilkenin, sosyo-ekonomik alandaki teorik ve pratik sorunların temel faktörlerinin belirlenmesi, formülasyonu ve çözümlü için önemli bir araç olduğunu ve bu sayede sosyal bilimlerde bir yenilenme için yeni bir paradigma oluşturduğunu belirtmektedir. Bu ilke ile sosyo-ekonomik sürecin statik değil, bir bütün oluşturan sistem içindeki elemanlar arası dinamik etkileşimi dikkate alınmaktadır. Bu yaklaşımda sistem içinde ortaya çıkan değişim, dönüşüm, çelişki, çatışma ve zıtlıklar analiz dışına atılmamakta, tam tersine tüm nitel ve nicel yönleriyle birlikte analize dahil edilmektedir. Çok boyutlu sosyo-ekonomik olayın karşılıklı ve dönüştü nedensellik ilişkisi içinde oluşan kümülatif süreç bir zaman sürecidir ve olayın bütünlüğü içinde belli bir yönde hareketi söz konusudur. Bu tür bir süreç, karşılıklı ve dönüştü etkileşimleri içerdiği için, kapalı mekanik sistemlerin aksine, açık sistem oluştururlar. Yani etkileşim içindeki elemanlar, dış çevreden geri-besleme etkisi alırlar. Esasen mekanik olayların aksine sosyal olaylar «açık sistemler» oluştururlar. Soruna bu açıdan yaklaşan sistem analizi veya sibernetik, alt sistemler arası karşılıklı etkileşim ve kümülasyon sürecini birlikte ele almaktadır (Maruyama, 1969 s. 304). Burada alt sistemler veya sistemi oluşturan elemanlar arasında karşılıklı negatif geri beslemenin olması durumunda ortaya çıkan bir değişme, buna karşıt yöndeki kümülatif sürecin karşılıklı nedensellik ilişkileri içinde zayıflarken, pozitif geri besleme ilişkilerinin bulunması, kümülatif sürecinin karşılıklı etkileşim ilişkilerini güçlendirici yönde etki yapmaktadır. Eichner'e (1980 s. 49) göre, sosyo-ekonomik olaylara sistem teorisi ile yaklaşırken ortaya çıkan kümülatif ve karşılıklı etkileşim ilişkileri, gerek Newton mekaniğinin nedensellik ilişkilerini, gerekse Hegel diyalektiğinin yaklaşımlarını özel durumlar olarak içermektedir. Ampirik sosyo-ekonomik süreçlerin çok boyutlu içeriğinin analizi için «karşılıklı ve dönüştü» nedensellik ilişkilerinin kümülatif süreci, mekanik nedensellik ilişkilerinin denge yaklaşımından daha uygun bir açıklama aracı olarak gözükmektedir. Üste-

lik denge analizleri, sorunların incelenmesine statik bir yaklaşım oluşturmaktadır. Bu gerçeği Bombach (1965, s. 778) geleneksel ekonominin büyüme modelleri için açıkça vurgulamıştır. Oysa somut sosyo-ekonomik gelişme süreçleri, karşılıklı dönüşlü etkileşimlerinin oluşturduğu dinamik bir yapıya sahiptirler. Süreç içinde ortaya çıkan sosyo-ekonomik güçlerin yarattığı sürekli bir etkileşim ve değişim söz konusudur. Kümülatif süreç bütünüünün gösterdiği gelişme, artan, azalan veya değişmeyen bir yönde olsa bile, süreç içindeki ilişkiler ve etkileşimler yine dinamik bir yapıya sahiptirler. Bu etkileşim ilişkisi belli zaman ve mekân boyutlarında farklı gelişmeler göstermektedir. İşte bu nedenlerle gelişme teorisinin analizlerinde temel analiz aracı olarak, karşılıklı ve dönüşlü nedensellik ilişkilerinin kümülasyon süreci seçilmektedir.

D. GELİŞME SÜRECİNİN YAPISAL ANALİZİ

I. Gelişme Sürecinin Yapısal Analizi I: Fonksiyonel Analiz

1. Altyapının Fonksiyonel Analizi

Karşılıklı dönüşlü kümülâtif nedensellik ilişkileri yardımıyla bölgesel ve genel sosyo-ekonomik gelişme sürecinin analizi için, öncelikle bu bütünüün yapısının, yani süreci oluşturan unsurların belirlenmesi gerekmektedir. Her yapısal analizde araştırma konusu olan bütün, elemanlarına ayrılarak bunların kendi aralarındaki ve bütünüle olan karşılıklı ilişkileri ortaya konmaktadır. Ekonomik sürecin yapısal analizinde de, bu süreci oluşturan elemanlar ve bunlar arasındaki ilişki ağı, sürecin kurum ve örgütlenmeleriyle birlikte analiz konusu olmaktadır.

Daha önceki incelemelerin ışığı altında sosyo-ekonomik gelişme süreci de fonksiyonel açıdan ikiye ayrılmıştı: Sürecin alt ve üst yapısı. Jochimsen'in analizlerinde altyapıyı oluşturan unsurlar, kendi içinde maddî, personel ve kurumsal altyapı olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bunlar üretilmiş altyapı gruplarını oluşturmaktadırlar. Ayrıca bunlara dördüncü grup olarak doğal altyapıyı katmak gerekmektedir. Doğal altyapı, bir ekonominin sahip olduğu yeraltı ve yerüstü doğal zenginlikleriyle, doğal koşulları kapsamaktadır. Su kaynakları, deniz, nehir, göl, orman, arazi, arazinin yapısı, iklim ve maden kaynakları bir ülkenin sahip olduğu doğal altyapı unsurlarıdır. Doğal altyapı da, ekonomik faaliyetlerin ön koşuludur. Ekonomik faaliyetin seviyesinin belirlenmesinde özel bir yeri vardır. Ayrıca diğer bir altyapı unsuru olan ulaşımı etkilediği kadar, tarım, sanayi, ticaret ve hizmetler gibi üstyapı unsurlarını da yoğun olarak etkilemektedir. Örneğin sanayi devrimi öncesinde ortaya çıkan sosyo-eko-

nomik gelişmeler daha çok doğal altyapı tarafından belirlenmişlerdir. Hint, Çin, Mısır, Mezopotamya ve Eski Yunan medeniyetlerinin gelişmesi, doğal altyapının daha uygun olduğu deniz kıyılarıyla, nehir ağzlarında gerçekleşmiştir. Nitekim, tarım, ticaret ve ulaştırma için daha uygun ön koşulların varolduğu bu yerleşim yerleri, daha yoğun sosyo-ekonomik gelişmelere kaynaklık etmişlerdir. Sanayi devriminden sonra üretilmiş altyapının önemi artmıştır. Fakat bu, doğal altyapının önemini tamamen kaybettiği anlamına gelmemektedir.

Doğal altyapı bugün de, tarım, ticaret ve ulaştırma için son derece önemli olduğu gibi, sanayi sektörünün temel girdileri olan maden, petrol ve orman ürünleri gibi hammadde ve aramalarını vermektedir. Ayrıca arazi altyapısı ve iklim; ekonomik faaliyetlerle yerleşim yerlerini belirleyen önemli unsurlardır. Bunlar ticaret konusu olmadığı gibi, yeniden üretilmeyen kamu mallarıdır (Haurin, 1980). Doğal altyapı şeklindeki kamu malları, genellikle taşınmaz ve bölünemez olduklarından bölgesel ekonomik altyapının belirlenmesinde sürekli kalıcı unsurlar olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Arazi yapısı ve iklim gibi doğal koşullar, yerleşim ve kuruluş yerlerinin seçiminde etkili olduğu kadar, gelişme sürecinin her aşamasında üretim ve tüketimi yönlendirici bazı etkilere de sahiptirler. Örneğin, arazi yapısı, şehirleşme ve sanayileşme süreçleri için uygun ortamlar oluşturabilecekleri gibi, engelleyici veya saptırıcı özelliklere de sahip olabilirler. Fakat teknolojik gelişmeler bu alandaki sınırlamaları genişletici yönde etki yapmaktadır. Diğer yandan iklimin, konut, giyim, yiyecek ve yakacak gibi tüketim mallarının miktar ve niteliklerini belirleyici etkileri söz konusudur. Doğal altyapı, bir yönüyle ekolojinin ilgi alanına girmektedir. Özellikle sanayileşme sürecinin arttığı dönemde, doğal altyapının önemli ve kıt bir kaynak olması daha da belirginleşmektedir. Doğal altyapı, üretim süreci için olduğu kadar, tüketim için de (boş zaman değerlendirilmesi) dışsal ekonomiler sağlamaktadır. Doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesi, diğer altyapı alanlarındaki faaliyetlerle birlikte gerçekleşmektedir. Örneğin toprak, maden ve ormanların işletilmesi, korunması belli ulaşım ve örgütlenmeleri gerekli kılmaktadır. Doğal altyapının önemli unsurlarından olan toprak, maden ve ormanların mülkiyet ve işletme şekli, her ekonominin kurumsal altyapısını oluşturan unsurlar tarafından belirlenmektedir. Örneğin, toprak ve madenlerin sahipliği ve işletilmesi piyasa ekonomilerinde genellikle özel birimlere bırakılmaktadır.

Doğal, maddî, personel ve kurumsal altyapı içinde ekonomik faaliyetlerin ele alınması, gelişme sürecinin maddî temelleri kadar, sosyal un-

surlarını da ortaya koymaktadır. Gelişme, ekonomik olduğu kadar da sosyal bir süreçtir. Ekonomik faaliyetler, insanlar ve onların refahı için varolduğu gibi onları yaratanlar insanlardır. Gelişme sürecinde önemli unsurlar olarak ortaya çıkan bu tür sosyal, psikolojik, politik unsurlar, yani değer yargıları, sosyal davranışlar, yasal düzenlemeler ve örgütlenme biçimleri, personel ve kurumsal altyapı içinde kapsanarak analize so- kulmaktadır. Bu süreçte insan, yalnızca «homo economicus» değil, aynı anda «homo sociologicus»dur. Dolayısıyla ekonomik amaçlar yanında, toplumsal güç, statü ve prestij sağlayan sosyal ve politik amaçlar da ger- çekleştirilmeye çalışılmaktadır. Gelişme sürecinde ortaya çıkan bireysel ve toplumsal karar ve tercihler, amaçlı davranışların sonucudur. Amaçlı insan davranışları, bu özelliği de gelişme süreci içinde oluşan önemli bir altyapı unsurudur. Bu da diğer altyapı unsurları gibi, üstyapıyı oluşturan unsurları hem etkilemekte, hem de onlardan etkilenmektedir.

2. Üstyapının Fonksiyonel Analizi

Ekonomik faaliyetin nihai amacı olan insan ihtiyaçlarının karşılan- ması mal ve hizmetlerin kullanımıyla, yani tüketimle gerçekleştiğine gö- re, bu mal ve hizmetlerin üretim, bölüşüm ve dağılımı ekonominin temel sorunları olmaktadır. İşte gelişme sürecinin fonksiyonel analizinde tüke- tim, üretim, bölüşüm ve dağılım ekonomik faaliyetlerin üstyapısını oluşturan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu konular ekonomi bili- minin temel inceleme alanlarıdır. Bunların açıklamasına girişmek burada gereksizdir. Daha sonraki analizlerimizde, alt ve üstyapı ilişkileri incele- nirken, gerek üretim ve tüketim, gerekse faktör, mal ve hizmetlerin da- ğılımı (allocation) karşımıza çıkan önemli üstyapı unsurları olmaktadır. Mikro ekonomik bölüşüm sorunu temelde, üretim süreci içinde belirlen- mektedir. Dolayısıyla buradaki analizlerde özel olarak üzerinde durulma- yacaktır.

Üretim, tüketim ve dağılım faaliyetleri, boşlukta değil doğal, maddi, kurumsal ve personel altyapının oluşturduğu bir ortam içinde ve onlara bağlı olarak gerçekleşmektedir. Altyapı, kendisi için değil, üretim, tüke- tim ve dağılım faaliyetlerinin yerine getirilebilmesi için vardır. Yani var- lık nedeni üstyapısal unsurları gerçekleştirmek ve belirlemektir. Fakat karşılıklı etkileşim nedeniyle, gerekli altyapısal donatım da, üretim, tü- ketim ve dağılım faaliyetlerinin gelişme seviyesi tarafından belirlenmek- tedir.

Üstyapının temel unsurlarından biri olan üretim faaliyetleri, bir yan- dan tüketimin karşılanmasına, diğer yandan yeniden üretim için yeni kay- nakların yaratılmasına yani yatırımlara yöneliktir. Yatırımlarla sağlanan

birikimler, üstyapı stokları olarak, doğrudan kârlılığa yönelik (verimli) sermaye stoklarını vermektedir. Tüketim ise, gelişme sürecinde insan un- surunun varlığını ve sürekliliğini sağlayan ekonomik faaliyetlerdir. Pi- yasa ekonomilerinde, ekonomik sürecin üstyapı unsurları ilke olarak özel birimlere bırakılmıştır. Merkezi plânlı ekonomilerde ise tüketim özel bi- rimlerin insiyatifine bırakılırken, üretim ve dağıtım süreçleri kamu tara- fından yürütülmektedir. Karma ekonomilerde ise, üretim ve dağıtım ala- nındaki doğrudan kârlılığa yönelik (verimli) faaliyetlerin bir kesimini kamusal birimler üstlenmektedir.

Alt ve üstyapının karşılıklı etkileşim süreci içinde oluşan ekonomik faaliyetler, sektörel ve mekân açısından da farklılaşma göstermektedirler.

II. Gelişme Sürecinin Yapısal Analizi II: Sektörel Analiz

Gelişme sürecinin yapısal unsurlarını belirlemek için gerekli diğer bir yaklaşım şekli sektörel analizdir. Gelişme olayını oluşturan sosyo-ekono- mik faaliyetler, farklı özellikler gösteren 3 ana sektöre ayrılmaktadır. Bunlar, tarım, sanayi ve hizmet sektörleridir. Ekonomik araştırmalarda bu ayırım birincil, ikincil ve üçüncül sektörler olarak ele alınmaktadır. Bi- rincil sektör olarak tarım, insan yaşamı için zorunlu olan malları üret- mektedir. Bu nedenle bu mallara karşı talep esnekliği düşüktür. Tarım sektöründe üretim süreci doğal koşullara bağlıdır. Ziraat ve ormancılık birincil sektörün alt dallarıdır. İkincil sektör olan sanayide üretim sü- reci süreklilik gösterirken, tarımdaki gibi mevsimlik değildir. Sanayi mal- larına talep esnekliği daha yüksektir. Teknik ilerlemenin en yoğun olarak gerçekleştiği sektör olarak sanayide, üretim faktörü sermayenin önemi ön plândadır. Bu sektör genellikle imalât sanayii, madencilik ve enerji dallarına ayrılmaktadır. Ayrıca imalât sanayii de kendi içinde tüketim ara ve yatırım malları üreten sanayi sektörleri olarak ayrılmaktadır. Ge- leneksel ekonomik analizlerde sanayi sektörünün bir alt dalı olaark görü- len enerji, bu çalışmada altyapının bir unsuru olarak ele alınmaktadır.

Hizmet üretiminin yapıldığı üçüncü sektörde, üretim faktörü işgücü- nün önemi ön plândadır. Bu mallara (hizmetlere) karşı talep esnekliği yüksektir. Bu alanda teknik ilerlemeler daha az yoğun olarak gerçekle- şmektedir. Geleneksel ekonominin yaklaşımlarında hizmetler sektörü için- de sayılan ve ekonomik faaliyetin ön koşulu olan kamusal hizmetler, alt- yapı içinde inceleme konusu olmaktadır. Bu durumda tarım, sanayi ve hizmetler genelde üstyapı unsurları olarak ele alınmaktadır. Bunlarla, altyapı alanına girmeyen tarım, sanayi ve hizmetler alanındaki üretim,

tüketim ve dağılıma ilişkin doğrudan kârlılığa yönelik (verimli) faaliyetler kapsamaktadır.

Sektörel analizler, ekonomi biliminde çeşitli yönlerden incelenmiştir. Bu çalışmaların bazılarında, temel sektörlerin ekonomik gelişme süreci içindeki görece paylarının zaman içinde değişimi, bazılarında ise, girdi-çıkıtı analizlerinin uygulandığı sektörlerarası ilişkiler inceleme konusu olmaktadır (Chenery, 1979). Sektörel analizlerde daha alt dallara inilerek, bunlar arasındaki ilişkiler araştırma konusu olduğunda sorun, endüstrilerarası ilişkiler şekline dönüşmektedir. Endüstriler arası ilişkiler, girdi-çıkıtı analizlerinin yoğun olarak uygulandığı bir araştırma alanıdır.

III. Gelişme Sürecinin Yapısal Analizi III: Mekân Analizi

Gelişme sürecinin yapısal analizi için önemli olan diğer bir unsur, ekonomik faaliyetlerin mekân boyutudur. Esasen bölgesel analizlerin varlık nedeni de, mekân boyutunun ekonomik analizlere alınmasında yatmaktadır. Bu tür analizlerle nokta ekonomisinden mekân ekonomisine geçerken, ekonomik faaliyetlerin yerel koşullara bağlılığı dikkate alınmaktadır. Mekân analizlerinde, ülke ekonomisi belli bir hiyerarşik sistem içinde coğrafik yerel birimlere ayrılmakta ve oluşturulan yerel birimler arasında karşılıklı mekân bağlantıları inceleme konusu olmaktadır. Bu şekilde ülke ekonomisini oluşturan bölge ve alt bölge birimleri, coğrafik bütünün parçaları olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tür düzenlemeler, çeşitli kriterlere göre gerçekleştirilebilir de, homojenlik ve fonksiyonel ilişkiler literatürde en çok kullanılanlarıdır. **Homojen, kutuplaşmış (nodal) ve plân bölge** şeklindeki üçlü ayırım da bu iki kriterden hareket edilmektedir (Bkz. Boudeville, 1961 ve 1966). Ekonomik, coğrafik, sosyal ve politik özelliklerinden biri veya bazılarını açısından benzerlik ve yakınlık gösteren coğrafik birimler, **homojen** bölge olarak tanımlanmaktadır. Belli özellikleri açısından benzerlik gösteren bölgelerin her alanda benzerlik göstermesi beklenmemelidir. Bu bölge tipi daha çok kısmi teorik açıklamaların soyut modellerinde ortaya çıkmaktadır. **Kutuplaşmış bölgede**, farklılaşmış mekân unsurları arasındaki fonksiyonel ilişkiler ön plânda tutulmaktadır. Burada ilgi, öncelikle bölgeiçi ilişkilere yönelmekte, fakat, benzer fonksiyonel ilişki ve farklılaşmalar bölgelerarası alanda da dikkate alınmaktadır. Örneğin, bir bölge içinde merkez-çevre ilişkileri ortaya çıkarken, bu merkez birim, bölgelerarası düzeyde farklı bir merkez-çevre ilişkisi içinde yer almaktadır. Böylece bölgelerarasında ve bölge içinde farklı merkez-çevre ilişkileri oluşmaktadır. Merkez-çevre veya bağımlılık ilişkileri, ülke düzeyinde hiyerarşik bir sistem oluşturmaktadır. **Plân bölgeler** ise, eko-

nomik karar ve ekonomi politikası uygulamalarını kriter alan mekân düzenlemeleridir. Gerek bölgesel gelişme politikası uygulamalarının, gerekse istatistikî verilerin toplanmasının yerel idari birimlere bağlı olması, plân bölge ile idari birimler arasında uyumu zorunlu kılmaktadır. Bu yüzden plân bölgeler idari bölgelere bağlı olarak oluşturulmaktadır.

Bölgesel gelişme sürecinin etkilenmesi ve yönlendirilebilmesi için plân bölgelerinin oluşturulması zorunludur. Oluşturulan bölgesel gelişme politikasının başarılı şekilde yürütülebilmesi için, plân bölgeler içindeki ve diğer bölgelerle oluşan ilişkiler, varolan kutuplaşma yapısı ile birlikte ele alınmalıdır.

Bölgesel gelişme politikası araçlarının seçimi, nerede, ne kadar ve nasıl uygulanacağına karar verilmesi, sorunun fonksiyonel ilişkiler açısından değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu yüzden, gelişme sürecinin mekân içinde analizi yapılırken kutuplaşmış bölge yaklaşımı ne kadar kaçınılmaz ise, bu sürecin etkilenmesi ve yönlendirilmesi aşamasında, kutuplaşmış yapıya dayalı plân bölge uygulanmasının getirilmesi o kadar zorunlu olmaktadır. Böylece ekonomik gelişme sürecinin yerelleştirilmesi, hem analitik, hem de normatif açıdan ele alınmaktadır. Yani plân ve bölge uygulaması ekonomik güç ve ilişkilerin ortaya çıktığı kutuplaşmış yapıya bağımlı olarak ve onunla birlikte düşünülmektedir. Bu nedenle; gelişme sürecinin yapısal-mekân analizinde ülke ekonomisi, kutuplaşmış yapı ve ilişkileri dikkate alan bölge anlayışına dayalı alt bölgelere ayrılmalıdır. Türkiye'de 1970'lere gelirken DPT ile İmar ve İskân Bakanlığının birlikte hazırladığı plân bölge analizlerinde, bölgesel kalkınma çalışmalarına hazırlık olarak ülke, 8 ana ve 19 alt bölgeye ayrılmıştır (Dinler, 1978, s. 104-5). Bu plân ve alt bölgeler kendi içinde hiyerarşik-fonksiyonel ilişkiler gösteren kutuplaşmış bir yapıya sahiptirler. Bölgelerin, bölge içi ve bölgelerarası analizlerinde kutuplaşmış yapının analizi için mekânî yapısal yaklaşımın diğer yapısal analiz yaklaşımlarıyla birleştirilerek ele alınmaları gerekmektedir. Zira coğrafik mekân açısından ortaya çıkan bölgesel alt ve üst yapı faaliyetleri ile bunların fonksiyonel ve sektörel farklılaşması hepsi bir arada ve karşılıklı etkileşim içinde ortaya çıkmaktadır. Bu tür bir analizin ortaya konabilmesi için, gelişme sürecinin tarihi unsurlarıyla, altyapı unsurlarının etkilerine açıklık getirmek gerekmektedir.

IV. Gelişme Sürecinin Tarihi Unsurları ve Zaman Süreci

Gelişme sürecinin bir zaman boyutu içermesi, sosyo-ekonomik gelişmenin tarihi unsurlarının dikkate alınmasını gerektirmektedir. Gelişme

sürecinin her aşamasında bölgelerin sahip oldukları alt ve üstyapı donatımları, onların üretim ve tüketim düzeylerinin sektörel ve yerel olarak farklılaşmasını yansıtmaktadır. Bunların ulaştıkları gelişme düzeyleri ve bütünleşme dereceleri, o zamana kadarki tarihi gelişimlerinin bir sonucu olarak belirlenmektedir. Bir ekonominin veya bölgenin belli bir andaki gelişme düzeyi, coğrafik mekân ve sektörel ekonomik yapısı, uzun bir gelişme sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Mevcut yapı, bölgenin belli bir andaki ekonomik faaliyetlerini belirlemesi yanında, gelecekteki gelişmeleri de etkileyip yönlendirmektedir.

Gelişme düzeyi düşük olan bölge veya alt bölgelerde maddî, personel ve kurumsal altyapının yetersizliği nedeniyle, ancak geçimlik düzeyde üretim ve tüketim faaliyetleri, yani tarımsal üretimle ilkel teknolojiye dayalı el sanatları gerçekleştirilmektedir. Maddî altyapının genellikle bölünemeyen büyük birimler olarak gerçekleştirilmesi ve ithal edilememesi, tarihi gelişme süreçleri içinde doğal ve maddî altyapı donatımı açısından daha avantajlı durumda olan bölgelerin kuruluş yeri olarak tercih edilmelerine neden olmaktadır. Nitekim doğal kaynaklardan, ulaşım, haberleşme, elektrik, su ve benzeri altyapı unsurlarından yararlanma kapasite-leri ve bunların bölgesel dağılımı kuruluş yeri seçiminde ilk dikkate alınan önemli etkenlerdir. Sanayileşme sürecine girmemiş bölgelerde doğal altyapı, birinci derecede önemli kuruluş yeri kriteri olarak ortaya çıkar-ken, daha ileri gelişme düzeyine ulaşmış bölgelerde, üretilmiş altyapı un-surları ön plâna çıkmaktadır. Böylece kuruluş yeri, gittikçe artan bir oranda, üretilmiş altyapı donatımına bağlı olarak belirlenmektedir. Fa-kat ekonomik faaliyetin bölgesel dağılımı, yine geçmişin bıraktığı altyapı donatımı içinde oluşmaktadır. Maddî altyapının sermaye yoğun ve çok uzun süreli kullanılabilir olması, ekonomik gelişme sürecini belirleyen ta-rihi unsurların başında yer almasına neden olmaktadır. Bunların bakım ve tamirleriyle, doğal altyapının korunması çabaları bu yöndeki etkiyi güçlendirmektedir. Doğal ve maddî altyapı donatımı açısından daha avan-tajlı olan bölgeler, üretim birimleri için cazip duruma gelirken, bununla sanayileşme ve aynı zamanda şehirleşme süreçleri hız kazanmaktadır. Böylece yeni maddî, kurumsal ve personel altyapı donatımı gerekli olmak-tadır.

Ekonomik faaliyetlerin gerek mekân içinde, gerekse zaman içinde da-ğılımı ve yoğunlaşması altyapıya bağlı olarak belirlenmektedir. Bu süreç-te her bölgede önceden oluşmuş tarihi, doğal ve maddî altyapı donatımı-nın önemi ön plâna çıkmaktadır. Zira gerek ekonomik birimlerin karar ve plânları, gerekse mal ve faktörlerin bölgesel ve sektörel alışkanlığı bu unsurlara bağlı olarak oluşmaktadır.

Ekonomik faaliyetlerin kurumsal altyapısını oluşturan davranış ve norm biçimleriyle örgütlenme yapısı da, tarihi gelişme süreci içinde oluşup yerleşmektedir. Kişi ve grupların amacı toplumda güç ve iktidar elde etmeye yönelik olduğu için, kişiler amaçlarına uygun kurumsallaşmayı gerçekleştirmek isterler. Oysa, modern toplumsal yaşam, kişilerin yasalar önünde eşitliği, özgürlüklerin karşılıklı olarak birbirine bağlılığı ve toplumda değer yargılarının bütünleşmesi zorunluluğu gibi temel ilkeler üzere oturmuştur. Bu nedenle; «çıkar anarşisi» yerine, karşılıklı çıkar, hak ve özgürlüklere saygı duyulabilmesi için; temel toplumsal değer yar-gılarının kişi ve gruplara, kendi özel değer yargıları olarak kazandırılma-sı gerekmektedir. Kişilerden beklenen davranışlar geniş ölçüde, toplumda-ki düşünce ve davranış yöntemleri ile mevcut kurumlara bağlı olarak oluş-maktadır. İşte toplumsal değer yargılarında, bu yönde bir bütünleşme, kurumsal altyapının tarihi unsurları olarak oluşmaktadır. Bunların oluş-masında, personel altyapı doğrudan etkili olmaktadır. Kurumsal altyapı-nın tarihi unsurlarının oluşum, gelişim ve değişimi uzun dönemde gerçek-leşmektedir. Toplumda geleneklerin, alışkanlıkların yazılı ve yazısız dav-ranış yasalarının, bunlarla ilgili kurum ve örgütlenmelerin (ekonomik ve bürokratik örgütlenme) uzun bir geçmişi vardır. Bunlar istendiği kadar ve istendiği yönde değişmemekle birlikte, uzun dönemli, sistematik, tutarlı çalışmalar sonucu, belli açılardan etkilenmektedir. Ekonomik veya rasyonel davranış, her toplumda kendiliğinden varolmamaktadır. Tarihi gelişme süreci içinde ortaya çıkan sosyal, yasal ve politik sisteme bağlı olarak oluşmaktadır. Yeni değer yargılarının ortaya çıkışı, gelişme aş-a-malarına bağlı olarak toplumsal bütünleşmeyi arttırıcı veya azaltıcı yön-de etkili olmaktadır.

Gelişme sürecinde insan davranışları, değer yargıları, yasal ve örgüt-sel kurumlar yanında, bunlarla yakından ilgili olan diğer önemli bir un-sur, toplumun teknik ve bilimsel bilgi düzeyidir. Teknik ve bilimsel bilgi-nin ekonomik sürece aktarılması işgücü yolu ile sağlanmaktadır. Bu ne-denle, ekonomik gelişmede personel altyapı olarak kavranan, gerekli tek-nik ve bilimsel bilgi ile donatılmış insan unsurunun özel bir yeri vardır. Personel altyapının tarihi unsurları, kuşaktan kuşağa aktarılan, topluma kazandırılmış teknik ve bilimsel bilgilerdir. Bunların ortaya konması, ge-liştirilmesi ve yeni kuşaklara aktarılması, bir yandan eğitim ve öğretimle gerçekleştirilirken, diğer yandan uygulama sürecinde «yaparak» öğrenil-mektedir. Tarihi gelişme süreci içinde ortaya çıkan işbölümü ve uzmanlaş-ma, yeni teknik ve bilimsel bilginin öğretilmesi, uygulanması ve geliştiril-mesi ile karşılıklı etkileşim ilişkisi içinde ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden, gelişme sürecinde işgücünün eğitim, öğretim, işbölümü, uzmanlaşma ve iş

deneyimi her toplum ve bölgenin kendi tarihi gelişme sürecinin birer unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Bütün bunlar tarihi gelişim sürecinin yarattığı birikimlerdir. Gelişme sürecinin insan unsuru olan personel altyapının üretimi, kurumsal altyapı ile birlikte, bu birikimlerin sonucu olmaktadır. Nitekim işgücünün verimlilik ve başarısını arttıran örgütsel, bilimsel ve teknik bilgi ile bunlara ilişkin yöntemler, yok olmayıp birikim konusu olmaktadır. Savaş sonrası Almanya örneğinde görüldüğü gibi, ekonomik faaliyetlerin maddî altyapısı tamamen, hatta kurumsal ve personel altyapısı kısmen yok olsa bile, mevcut personel altyapı, geçmişin teknolojik, örgütsel ve bilimsel bilgi birikimi ve yöntemleri sayesinde, daha yeni ve daha dinamik bir sosyo-ekonomik gelişme sürecini gerçekleştirmektedir.

Bölgesel ve yerel sosyo-ekonomik gelişmenin altyapı unsurları yanında bunların oluşturduğu ortam içinde gerçekleşmiş üstyapı faaliyetleri de «tarihi unsurlar» içerirler. Herhangi bir gelişme düzeyinde, toplumun üretim ve tüketim yapıları ile bunları oluşturan unsurların göreceli payları ve önemleri, tarihi gelişme süreci içinde oluşmaktadır. Yatırım mallarının belli bir kullanım süresi olması, sermaye stoklarının birikimini yaratmaktadır. Böylece, bir ülke veya bölgenin gelişme düzeyi kadar, sahip oldukları ekonomik dinamizm, bu tarihi unsurlarca yaratılmaktadır. Gelişme süreci içinde oluşan sermaye stokları, bunların bölgesel fonksiyonel yapı ve ilişkileri, gelecekteki gelişmeleri yönlendirmektedir. Ayrıca üstyapının tarihi gelişme süreci içinde ulaştığı gelişme düzey ve yapısı, belli bir bölgedeki altyapının belirlenmesinde etken olmaktadır. Üretim, tüketim ve ekonomik faaliyetin mekân içinde dağılım yapısı, yeniden üretilmesi gereken altyapı hizmetlerinin yer, miktar ve niteliklerini belirlemektedir.

Diğer yandan alt ve üstyapının karşılıklı etkileşimlerinde oluşan, gelişme sürecinin alt süreçleri, mekân dağılımı yanında, zaman boyutunun getirdiği tarihi unsurları içermektedir. Endüstrileşme, şehirleşme yapısı ve uzmanlaşma bunların en önemlilerinden bazılarıdır.

Gelişme sürecinin yapısal analizinde alt ve üstyapının fonksiyonel, sektörel, mekân ve zaman açısından ortaya çıkan özellikleri, gelişme sürecinin ve alt süreçlerin dinamik analizinde dikkate alınmak zorundadır.

KAYNAKÇA

- Abb, F., 1970, «Jochimsen, R., Theorie der Infrastruktur», *Schmollers Jahrbuch für Wirtschaft un Sozialwissenschaften*, 90, 2, s. 488-489.
- Baht, V.V., 1974, *Sterility of Equilibrium Economics: An Aspect of Sociology of Science*, Seminar Paper, no. 9, Economic Development Institute, International Bank for Reconstruction and Development, Washington, D.C.
- Behrendt, R.F., 1969, *Soziale Strategie für Entwicklungsländer*, 2. Baskı, Frankfurt/M.
- Bombach, G., 1965, «Wirtschaftswachstum», *Handvörterbuch der Sozialwissenschaften*, 12, Fischer, Stuttgart, s. 763-801.
- Boudeville, J.R., 1961, *Les Espaces Economiques*, 2. éd. P.U.F., Paris.
- Boudeville, J.R., 1966, *Problems of Regional Economic Planning*, Edinburg U.P., Edinburg.
- Chenery, H.B., 1979, *Structural Change and Development Policy*, Oxford U.P., Oxford.
- Dinler, Z., 1978, *Bölgesel İktisat*, İ.T.İ.A Yayını, Bursa.
- Eichner, A.s., 1980, «Post-Keynesian Theory: A Look Ahead», *Economic Impact*, 29,1, s. 47-51.
- Erkan, H., 1980, «Ekonomi Biliminin Temel Paradigması: Denge ve Kaynakları», *O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi*, 7,1-2, s. 99-122.
- Friedman, J., 1966, *Regional Development Policy; A Case Study of Venezuela*, MIT Press, Cambridge.
- Fritsch, B., 1971; H. Arndt ve D. Swatek, (ed.), 1971, *Grundlagen der Infrastrukturplanung für wachsende Wirtschaften*, Schriften des vereins für Socialpolitik Wirtschaften, Duncker-Humblot, Berlin, içinde tartışma tebliği, s. 314.
- Gruchy, A.G., 1978, «Institutional Economics; Its Influence and Prospects», *American Journal of Economics and Sociology*, 37,3, s. 271-281.
- Hahn, F.H. ve R.C.O. Matthews, 1966, «The Theory Of Economics Growth: A Survey», *Surveys of Economics Theory*, V.2, London.

- Haurin, D.R., 1980, «The Regional Distribution of Population, Migration and Climate», *The Quarterly Journal of Economics*, v. XCX,2, s. 293-308.
- Hicks, J., 1980, *Causality in Economics*, Basic Books Inc., New York.
- Hiç, M., 1970, *Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye*, İ. Ü. İktisat Fakültesi, Yay. no: 268, İstanbul.
- Hirschman, A.O., 1975, *The Strategy of Economic Development*, 7. basım, Yale U.P., New Haven.
- Jochimsen, R., 1966, *Theorie der Infrastruktur; Grundlagen der marktwirtschaftlichen Entwicklung*, Mohr, Tübingen.
- Jochimsen, R. ve K. Gustafsson, 1970, «Infrastruktur», *Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung*, bd.II., Hannover, s.1318-1335.
- Kapp, K.W., 1976, «The Nature and Significance of Institutional Economics», *Kyklos*, 29, s. 209-232.
- Kuhn, T., 1962, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago.
- Lewis, A., 1955, *The Theory of Economic Growth*, Hoommewood, Illinois.
- Maruyama, M., 1969, «The Second Cybernetics: Deviation-Amplifying Mutual Causal Process», W. Buckley, (ed.), 1969, *Modern Systems Research for the Behavioral Scientist*, Chicago.
- Myrdal, G., 1957, *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Duckwart, London.
- Myrdal, G., 1968, *Asian Drama*, v. III, Pantheon Books, New York.
- Nagel, E., 1971, *The Structure of Science; Problems in the Logic of Scientific Explanation*, Routledge-Kegan Paul, London.
- Robinson, S., 1972, «Theories of Economic Growth and Development; Methodology and Content», *Economic Development and Cultural Change*, 21.
- Schneider, H.K., 1972, «Jochimsen, R., Theorie der Infrasturuktur», *Weltwirtschaftliches Archiv*, 108, s. 11-14.
- Finbergen, J., 1972, *Shaping the World Economy*, New York.
- Werner, J., 1968, «Theorie der Infrastruktur», *Ordo*, 19, s. 421-425.
- Zimmermann, H., 1969, «R. Jochimsen, Theorie der Infrastruktur», *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 29, s. 485-487.

Ö Z E T

Sosyo-ekonomik gelişme, çok yönlü ve çok boyutlu bir olgudur. Literatürde çeşitli yönleri, kısmi analizlere konu olmuştur. Oysa, ampirik içerikli, gerçekçi bir gelişme teorisinde bu kısmi açıklamaların bütünleşmesi ve soruna yeni bir yöntemle yaklaşılması gereklidir. Bu makalede sosyo-ekonomik gelişmenin temel belirleyenleri olan doğal, maddî, personel ve kurumsal altyapı unsurlarına açıklık getirilerek, bunların kâr ve fayda sağlamaya yönelik üstyapısal faaliyetleri belirlemedeki rolleri ile aralarındaki karşılıklı ve kümülâtif etkileşim ilişkilerine bağlı olarak gelişme sürecinin analizi yapılmaktadır. Aynı zamanda gelişme sürecinin yapısal analizi, fonksiyonel, sektörel, mekânsal, tarihsel ve zaman boyutlarının dikkate alınması ile gerçekleştirilmektedir. Böylece, sosyo-ekonomik gelişme sürecinin, kümülâtif ve karşılıklı etkileşim yöntemine dayalı olarak bütünleşmiş ve kapsamlı bir analizinin nasıl yapılabileceği açıklanmaktadır.